

TILSHUNOSLIKDA KO'P VALENTLI FE'LLARNING O'RGANILISHI FE'LNING GRAMMATIK KATEGORIYALARI

Ro'ziyeva Ruxsora
SamDChTI magistranti

Annotatsiya: *hozirgi zamon ingliz tili ko'p valentli harakat fe'llarining funksional-semantik va kognitiv jihatlarini tizimli yoritib berishdan iborat.*

Kalit so'zlar: *leksik-grammatik kategoriya, suffikslar, perefikslar, o'timli va o'timsiz fe'llar, finite, tugallangan va tugallanmagan fe'llar*

Ma'lumki, so'zlar tilda so'z turkumlari deb ataluvchi guruhlariga bo'linadi. Ular ob'ektiv reallikning ongdagi sub'ektiv aks etishi sifatida yuzaga chiqadi. Fanda so'z turkumlarining ma'nolari haqida har xil qarashlar mavjud. Ba'zi tilshunoslar ularni grammatik kategoriyalar desa, boshqalari esa ularni leksik-grammatik unsurlar deb ataydi. A.I.Smirnitskiyning ta'kidlashicha, "leksik-grammatik kategoriyalar har xil grammatik sinflar va qatorlarga mansub so'zlarning birlashishi va o'zaro qarama-qarshi qo'yilishi natijasida tuziladi.

Grammatik holat bunda shuning uchun zarurki, mazkur sinflar va qatorlar muayyan grammatik shakllar (morfologik) va ma'lum grammatik bog'lanishlar (sintaktik) sifatida tavsiflanadi; leksik holat shu bilan bildiriladiki, mazkur grammatik belgilar so'zning alohida shakllarini emas, balki faqat so'zlarnigina tavsiflaydi va farqlaydi".

Fe'llar morfologik kategoriyalarida kuzatilganidek, harakat bilan bog'liq bir necha grammatik ma'nolarni ifodalaydi. Shunday qilib, fe'llarning leksik-grammatik kategoriyalarga mansubligi, ularning harakatni bildiruvchi mavhum leksik ma'nolar bilan va fe'lning shakl yasovchi vositalari bilan ifodalanuvchi "zamon", "modallik", "shaxs", "son" va h. grammatik ma'nolari bilan asoslaniladi. Ba'zi olimlar so'z turkumlarini ajratishda semantik mezonlardan kelib chiqib ajratadi. Ch.Friz fikricha, eng asosiy mezon so'zning qaysi pozitsiyada qo'llanilishi yoki distributsiyasiga bog'liqdir. Hozirgi davr tilshunosligida so'z turkumlari, xususan, fe'llar quyidagi belgilari asosida namoyon bo'ladi: semantikasi, morfologik kategoriyalari, so'z yasovchi morfemalari, sintaktik funksiyasi, birikishi yoki valentligi bilan.

Ko'pgina tilshunoslar so'z turkumlarini ajratishda ularning bir belgilik emas, balki ko'p belgilik xususiyatlariga asoslanadi. Ingliz tilida fe'llar umumiy kategorial ma'nosi "harakat", zamon kategoriyasi, mayl, nisbat, tur, shaxs, son kabi umumiy belgilariga ega va ma'lum so'z yasovchi affikslariga ega bo'lgan, asosan otlar, ravishlar, olmoshlar bilan sintaktik aloqaga kirishadigan so'zlar guruhi sifatida tavsiflanadi. So'zlarning nutqda birlashishi masalalari antik davrdan boshlab tilshunoslarni qiziqtirib kelayotgan masalalardandir. O'tgan asrning 30- yillaridan boshlab, ya'ni K.Byuler (1934) va L.Tener (1988) ning asarlari paydo bo'lganidan keyin, u haqiqiy tadqiqot ob'ektiga aylandi. Fe'lning grammatik mohiyati

haqida gapirganimizda shuni ta'kidlash mumkinki, fe'l mustaqil so'z turkumi bo'lib, harakat, holat yoki jarayonni ifodalaydi. Fe'l quyidagi xususiyatlariga ko'ra mustaqil so'z turkumi sifatida xarakterlanadi:

1. Harakat, holat yoki jarayon sifatidagi leksik-grammatik ma'nosi.

2. O'ziga xos o'zak yasovchi quyidagi suffikslar (-ize. -en. -ify;) va prefikslarga (re-, over-, out-, miss-, ip) hamda leksik-grammatik so'z morfemalarga ega ekanligi.

3. Fe'l boshqa so'z turkumlariga qaraganda so'z o'zgartirish va so'z yasash borasida ancha rivojlangan. Bunga sabab uning bir qancha grammatik kategoriyalarga egaligidir.

4. Fe'lning o'ziga xos tarzda bog'lanishi.

5. Gapda turlicha sintaktik vazifalarda kela olishi.

Fe'llar harakat ma'nosini bildiruvchi so'zlardir. Grammatikada harakat ma'nosi juda keng bo'lib, u to sleep, to lie kabi fe'llar ifodalaydigan

holatlarni, to afraid, to admire kabi fe'llar ifodalaydigan ruhiy o'zgarishlarni, to blossom, to grow kabi fe'llar ifodalaydigan biologik jarayonlarni va shu kabi harakat va hodisalarni o'z ichiga oladi. Bularning hammasi o'ziga xos xususiy tomonlarga ega bo'lishi bilan bir qatorda, ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan tomoni ham mavjuddir, ya'ni bularning hammasi zamon bilan bog'liq holda yuz beruvchi hodisalar bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ham bu hodisalarning hammasi nima qilmoq? so'rog'iga javob bo'ladi. Ularni bir guruhga kiritish va "fe'l" deb atashda ham xuddi ana shu xususiyati asos bo'lib hisoblanadi. Yu.S.Maslov ta'kidlaganidek, fe'l vaqt davomida sodir bo'ladigan belgining, harakatning grammatik ahamiyatini ifodalaydigan so'z turkumi bo'lib hisoblanadi. Harakatning grammatik ahamiyatini keng ma'noda tushunish mumkin. U nafaqat harakat va tom ma'nodagi faoliyatni ifodalaydi, balki holatni va ma'lum bir predmet yoki shaxsning mavjudligini ko'rsatadi.

MASALAN

The children are in the garden.

She plays the piano very well.

He will soon recover.

Muhimi shundaki, fe'l o'zida ma'lum bir vaqt davomida sodir bo'ladigan harakatga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Bu xususiyatlar fe'lning shaxsli shakllarida (Finite) namoyon bo'ladi va shuning uchun ham fe'l shaxsli shakllarining sintaktik vazifasi gapda faqat kesim sifatida qo'llanilishdan iboratdir. Fe'lning so'z o'zgartirish tizimi boshqa so'z turkumlariga qaraganda ancha boy va xilma-xildir. U nafaqat flektiv tillarga xos bo'lgan sintetik usulga ega, balki o'zakka formantlar qo'shilishi yoki analitik usulga ham egadir. SHuni ta'kidlash joizki, fe'l analitik shakllarga ega bo'lgan yagona so'z turkumi hisoblanadi. Fe'llarning so'z o'zgartiruvchi tizimiga alohida e'tibor qilsak, affiksatsiya usuli bilan yasaladigan suffiksli fe'llar ancha kamchilikni tashkil etishining va konversiya yo'li bilan yasaladigan qo'shma fe'llarning anchagina ko'pligining guvohi bo'lamiz. Ingliz tilida fe'llar tashqi tuzilishiga ko'ra grammatik kategoriyalari va sintaktik vazifalariga bog'liq tarzda shaxsli va shaxssiz shakllarga bo'linadi. Fe'llarning morfologik va funksional tasnifi haqida to'xtalsak, ingliz

tilida mavjud bo'lgan fe'llarning barchasi ma'lum bir morfologik xususiyatlariga ko'ra ikki guruhga bo'linadi. Bu ma'lum bir morfologik xususiyat o'tgan zamon shakllarining va sifatdosh II ningyasalishusullari bilan bog'liqdir. Birinchi guruhga to'g'ri fe'llar, ikkinchi guruhga esa noto'g'ri fe'llar kiradi. I.P.Ivanov, V.V.Burlakova va G.G.Pochepsovlar o'zlarining «Теоретическая грамматика современного английского языка» kitobida bu ikki guruhni standart bo'lgan va standart bo'lmagan fe'llar guruhi deb ataydi. Ingliz tilida fe'llarning yuqorida sanab o'tilgan ikki turidan tashqari yana bir guruhi mavjudki, ular aralash fe'llar deb ataladi. Ular ingliz tilida qolgan ikki guruhga nisbatan juda ozchilikni tashkil etadi. Ular to'g'ri fe'llardek yoki noto'g'ri fe'llardek yasalishi mumkin. Bunday fe'llarga show, mow, sow, rive va boshqalar kiradi. Ularning ayrimlari sifatdosh shaklida ikki xil ko'rinishni o'zlarida aks ettirishlari mumkin: rive - rived - rived, riven. Fe'llarning funksional tasnifi haqida gapirar ekanmiz, avvalo shuni ta'kidlash joizki, ularning funksional jihatdan tasniflanishi fe'llarning gapda kesimning u yoki bu turi vazifasida kelishi bilan bog'liqdir. Fe'llarning bunday xususiyati bevosita leksik jihatdan to'liq ma'noga egaligining darajasidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra ular mustaqil va yordamchi fe'llarga bo'linadi. Mustaqil fe'llar leksik jihatdan to'liq qiymatga va mustaqil ma'noga ega bo'lib, ular ma'lum bir harakat yoki holatni ifodalay oladi. Yordamchi fe'llar esa gapdagi kesim tarkibida sof grammatik vazifani bajaradi. Yordamchi fe'llar o'z navbatida yordamchi va bog'lovchi fe'llarga bo'linadi. Yordamchi fe'llar fe'llarniig analitik shakllarida sof grammatik komponent sifatida ishtirok etadi. Yuqorida mustaqil fe'llar quyidagi xususiyatlariga ega: harakatni bildiradi, ya'ni mustaqil ma'noga ega bo'ladi va gapda uning biror bo'lagi sifatida kela oladi. Yordamchi fe'llar esa, harakatni bildirmaydi, ya'ni mustaqil ma'noni ifodalay olmaydi deb izoh berildi. Lekin, ingliz tilida butunlay yordamchi fe'lga aylangan, ya'ni mustaqil ma'nosini yo'qotib, faqat yordamchi fe'l sifatida qo'llaniladigan birorta ham fe'l yo'q. Ayrim mustaqil fe'llar yordamchi fe'l vazifasida qo'llaniladi va turli – tuman ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, to be fe'lini olaylik, u mavjudlik ma'nosini ifodalaydigan mustaqil ma'noli fe'l. Lekin, gapda u bog'lovchi vazifasida kelganda yordamchi fe'l sifatida ishlatiladi: The car is outside.

Ingliz tili grammatikasida yuqoridagi fe'llardan tashqari modal fe'llar ham mavjud bo'lib, ular agensning harakatga bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Bu munosabat o'z navbatida imkoniyat va majburiyat ma'nolaridan tashkil topadi. Bu esa modal fe'llarga xos asosiy grammatik ma'nolar hisoblanadi. Fe'l anglatgan harakat va holatning obyektga bo'lgan munosabati turlicha bo'ladi. Bir xil fe'llar harakatning biror narsaga o'tganligini bildiradi. Ba'zi fe'llar esa harakatning predmet-ob'ektga o'tmaganligini bildiradi. Shuning uchun ham fe'llar harakat va holatning predmet-obyektga bo'lgan munosabatiga qarab ikki turga bo'linadi:

- 1) o'timli fe'llar
- 2) o'timsiz fe'llar.

O'timlilik semantik-sintaktik kategoriya hisoblanadi. Uning semantik tomoni shundan iboratki, u fe'l bilan to'ldiruvchi o'rtasidagi ma'noviy bog'liqlikni ifodalaydi. Ingliz tilida

ko'pchilik fe'llar to'ldiruvchisiz qo'llanilmaydi. Agar qo'llanilganda ham fe'l o'zining ma'nosini o'zgartiradi. O'timlilikning sintatik tomoni shundan iboratki, u fe'lining aynan vositasiz to'ldiruvchi bilan bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Fe'l turkumiga xos kategoriyalardan o'timlilik va o'timsizlik doimo tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Shunga qaramay, bu hodisa hamon tilshunoslar e'tiborini tortmoqda. Bu borada qanchadan-qancha tilshunos olimlar ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar. Ularning ushbu masala yuzasidan yuritgan fikrlariga nazar tashlasak, shu narsa ayon bo'ladiki, uning til sathlaridan qaysi biriga xosligi masalasi olimlarni o'ziga jalb qiladi. Bu kategoriya fe'l so'z turkumiga xos. Demak, u morfologik sath obyekti bo'lib hisoblanishi kerak. Ammo uning morfologik ko'rsatkichi mavjud emas. Shuning uchun o'timlilik va o'timsizlik ma'nosi fe'l asosining semantikasi bilan belgilanadi va fe'l ifodalagan harakatning obe'ktga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi. Bu sintaktik sathda namoyon bo'ladi. Shunday ekan, bu kategoriya qaysi sath obyekti degan savol tug'ilishi tabiiy. Ko'pchilik tilshunos olimlarning fikricha, ma'lum bir fe'ldan anglashilayotgan harakat sub'ektdan obe'ktga o'tsa va unga ta'sir qilsa bunday fe'llar o'timli fe'llar deb ataladi. Masalan: We are watching a film.

Charlie eats ice-cream a lot. Bu misollardagi to watch, to eat fe'llaridan anglashilayotgan harakat. ushbu gaplarning obe'ktlari hisoblanmish a film, ice-cream so'zlariga o'tmoqda. Endi quyidagi misollarga e'tibor qilaylik:

Sandya is working. She lives in London. Bu misollardagi to work, to live fe'llaridan anglashilayotgan harakat sub'ektning o'zida qolmoqda, shuning uchun ham bunday fe'llar obe'kt talab etmaydi va ular sub'ekтли fe'llar deb ataladi. O'timli fe'llar doimo biror bir obe'ktni talab etadi, chunki o'timli fe'l gapda to'ldiruvchisiz ishlatilsa gapning ma'nosi to'liqsiz bo'lib qolishi mumkin. Shuning uchun ham ularni obe'ekli fe'llar deb ataydi. Ingliz tilida o'timli fe'llar gapda S+V+Ob formulasi asosida namoyon bo'ladi. Ba'zi bir tilshunoslar o'timlilik va o'timsizlik kategoriyasiga maxsus to'xtalmaydilar va to'g'ridan-to'g'ri nisbat kategoriyasi bilan bog'lab tasvirlaydi. Fe'lining grammatik kategoriyalari xususida to'xtalganda shuni ta'kidlash kerakki, fe'l so'z turkumi boshqa so'z turkumlariga qaraganda ancha boy va murakkab grammatik kategoriyalar tizimiga egaligi bilan ajralib turadi. Ingliz tili grammatikasida fe'l so'z turkumining grammatik kategoriyalari shaxs, son, aspekt, zamon, mayl va nisbat kategoriyalaridan iboratdir. Lekin, ba'zi grammatik tilshunoslar shaxs va son kategoriyasini fe'lining grammatik kategoriyalari qatoriga kiritish kerakmi yoki yo'q degan munozarali savolni ham o'rta tashlaganlar, biroq, shaxs va son kategoriyasiz fe'lining grammatik mohiyatini ochib berish mumkin emas. Shaxs va son kategoriyasi fe'l so'z turkumiga xos bo'lib, bu kategoriya ichki paradigma asosida sodir bo'lib, fe'l shaxsli shaklining har qanday paradigmasida mavjuddir. Ingliz tilida fe'llardagi shaxs va son kategoriyasi boshqa tillarga nisbatan unchalik keng taraqqiy etmagan. Negaki, mavjudlik ma'nosidagi fe'llardan tashqari barcha fe'llar shaxs va son shakliga ega emas va come, stopped, looked kabi fe'llar faqat gapning egasi bo'lmish olmosh yoki ot orqali shaxs va son ma'nosini olishi mumkin, ya'ni: she came, the car stopped, we looked. Mavjudlikni ifodalaydigan fe'llar shaxs kategoriyasiga emas, faqat son kategoriyasiga ega: was, were.

Bunday fe'llar hozirgi zamonda assimetrik paradigmani tashkil etadi, ya'ni birlikda birinchi va uchinchi shaxs shakli mavjud bo'lsa, ko'plikda esa shaxs shakliga ega emas: am, is, are. Qolgan fe'llar esa uchinchi shaxs birlik ma'nosini beradigan yagona shaklga ega: comes, looks.

Bunda morfologik paradigma mutloqo assimetrik xususiyat kasb etadi. Bu erda s qo'shimchasi ko'plik ma'nosini anglatmaydi, balki -s qo'shimchali birlik shakl ham mavjud. Ularda shaxsni ifodalovchi ma'no faqat olmoshlar orqali berilishi mumkin: I look. Fe'l shakllaridagi -s qo'shimchasi son kategoriyasini ifodalamas shaxs kategoriyasini ifodalaydimi degan savol tug'ilishi tabiiy. Fe'llarning bunday shakllari shaxsni ham ifodalamaydi, chunki ingliz tilida uchinchi shaxsni ifodalaydigan va -s qo'shimchasiga ega bo'lmagan fe'l shakli ham mavjuddir. Shunday qilib, fe'lining -s qo'shimchali paradigmatic shakli o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Zero, biz inglizcha fe'l shakllarining gapdagi vazifasiga e'tibor qilsak, ularning ot bilan ifodalangan egaga nisbatan qarama-qarshi turganligini yaqqol ko'rish mumkin. Masalan, the student studies; the students study. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, ingliz tili fe'llariga xos bo'lgan shaxs va son kategoriyasi ayrim hollarda assimetrik tarzda parcha-parcha ko'inishida namoyon bo'lishi mumkin ekan. Bu holat qadimgi ingliz tilidan hozirgi zamon ingliz tiliga qolgan me'rosdir. Yuqorida keltirilgan izohlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, ingliz tili fe'l so'z turkumiga xos bo'lgan shaxs kategoriyasi faqat birgina holatda, ya'ni istak-hohish mayli noaniq hozirgi zamondagi uchinchi shaxs birlik shaklida aniq namoyon bo'ladi, ya'ni infinitivga s qo'shimchasi qo'shiladi: writes. Uchinchi shaxs shakli esa qolgan barcha shaxs shakllariga qarama-qarshi turadi. Shunday qilib, noaniq hozirgi zamonda shaxs kategoriyasi faqat birgina holatda shaklan namoyon bo'ladi, ya'ni boshqa shaxslarda qo'shimchaning mavjud emasligi ularning uchinchi shaxs birlik emasligi inkor etadi. Ingliz tili fe'llariga xos bo'lgan son kategoriyasi haqida shunday xulosaga kelish mumkinki, u shaxs kategoriyasiga qaraganda ancha sust rivojlangan. Faqat noaniq hozirgi zamondagi -s qo'shimchali uchinchi shaxs shakli birlikni ifodalovchi birdan-bir unsurdir. Biroq, u birlikdagi barcha shaxslarga xos emas, shuning uchun ham u nafaqat ko'plik shakllarga nisbatan qarama-qarshi turadi, balki morfologik ifoda unsuriga ega bo'lmagan ayrim birlik shakllarga ham teskaridir. Hozirgi va o'tgan zamonlarda to be fe'li son kategoriyasiga ega, ya'ni bu fe'l birlik va ko'plikda bir-biridan farq qiladi: am, is, are; was, were. Qadimgi ingliz tili grammatikasiga nazar tashlasak, fe'llardagi son kategoriyasi shaxs kategoriyasi kabi hozirgi va o'tgan zamon shakllarida ancha yaxshi rivojlangan. Hozirgi zamon ingliz tili grammatikasida esa bu shakllarning juda kam qismigina saqlanib qolgan. Biroq, be fe'lining yordamchi fe'l va bog'lovchi fe'l tariqasida keng qo'llanilishi sababli shaxs va son kategoriyasi tilda kutganimizdanda ko'proq ahamiyat kasb etadi. Ingliz tili fe'l tizimida zamon va aspekt ma'nolarini ifodalovchi shakllarning to'rt xil guruhi mavjud bo'lib, ular hozirgi, o'tgan va kelasi zamon shakllarida o'z ifodasini topadi. Bular noaniq, davomli, perfektli va davomli perfektli aspektlardir. Ingliz tili fe'l tizimiga xos bo'lgan zamon grammatik kategoriyasi harakatning nutq momentiga bo'lgan munosabatini anglatadi.

Fe'llardagi zamon kategoriyasi materiyaning mavjudlik shakli sifatidagi vaqtning aks etishidir. Harakat gapirilib turgan nutq momenti bilan bir vaqtda, nutq momentidan oldin va nutq momentidan so'ng sodir bo'lishi mumkin. Shunga muvofiq fe'llarda uch xil zamon shakli mavjud bo'lib, bular hozirgi zamon, o'tgan zamon va kelasi zamon deb ataladi.

Zamon Grammatik kategoriyasiga berilgan bunday ta'rif har bir zamon shaklining nutq momenti bilan mos kelish zaruratidan kelib chiqqan bo'lib, materiyamizda sodir bo'ladigan barcha xil ish-harakatlar shu uch zamon asosida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, nutq momenti zamon shakllari uchun asosiy nuqta bo'lib hisoblanadi. Ingliz tili fe'llariga xos bo'lgan aspekt kategoriyasi ish-harakatning vaqt davomida sodir bo'lish usuli va xarakterini ko'rsatadi. Bu shundan dalolat beradiki, aspekt kategoriyasi ish-harakatning sodir bo'lish xarakterini zamon kategoriyasi bilan bog'liq tarzda aniqlovchi grammatik kategoriya hisoblanadi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, inglizcha fe'l so'z turkumiga xos bo'lgan aspekt grammatik kategoriyasi tilda ikkilamchi vazifani bajaradi, zamon kategoriyasi esa birlamchi vazifani bajaradi. Bunday holat aspekt shakllarining zamon shakllaridan ajralgan holda alohida mavjud bo'la olmasligini ko'rsatadi. Ingliz tili grammatikasida zamon va aspekt ma'nosi bilan bog'liq bo'lgan fe'l shakllari "Tense" atamasi bilan ifodalanadi. Bu atama materiyaning mavjudlik shakli sifatidagi vaqtni ifodalovchi "Time" atamasidan farq qiladi. Quyida biz noaniq aspektning hozirgi zamon, o'tgan zamon va kelasi zamonlardagi asosiy ahamiyatini qisqacha ko'rib chiqishga harakat qilamiz. Hozirgi noaniq zamonning (Present Indefinite) asosiy xususiyatlaridan biri nutq momentiga kiradigan ish-harakatni uzatishdan iboratdir. Ish-harakat sodir bo'lishining o'zi xarakteriga ko'ra batamom xilma-xil bo'lishi mumkin. Xususan, *The earth rotates round its axis* misolidagi fe'l shakli davom etuvchi harakatni ifodalaydi. Negaki, *to rotate* fe'li tugallanmagan fe'l hisoblanadi. Endi quyidagi misolga e'tibor qilsak, *And in this reach, too, one first meets the seagulls and is reminded of the sea* gapida alohida tugallangan akt aks etgan. Chunki, *meet* fe'li tugallangan fe'l hisoblanadi. Ingliz tili fe'l tizimidagi aspekt semantikasining bunday tarzda cheklanmaganligi shuni ko'rsatadiki, noaniq shakllar doimiy mavjud bo'lgan biror bir aspekt ma'nosiga ega bo'lmaydi. Kontekstlarda uchraydigan turli xil aspekt ko'rinishlari fe'lga xos bo'lgan aspektli xarakterning osongina aks etishini ko'rsatadi. Hozirgi noaniq zamon doimo nutq momentidan kelib chiqadi. Hozirgi noaniq zamon qo'llanilishining asosiy holatlaridan biri tarixiy hozirgi zamon (Historical Present) sifatida ishlatilinishidir. U ko'proq badiiy adabiyotlarda voqea-hodisalarni yanada jonli va chiroyli ifodlash uchun xizmat qiladigan stilistik usul sifatida qo'llaniladi. Hozirgi noaniq zamon kelasi zamon ma'nosini ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Bunday holat faqat aniq bir dastur yoki ma'lum bir reja haqida gap borganda sodir bo'ladi. Masalan, *I leave tonight*. Shunday qilib, fe'llarga xos aspekt ma'nosining noaniq shakllari nutq jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu holat harakatning davom etishi, tugallanishi, qisqa davom etishi kabi xususiyatlar asosida namoyon bo'ladi. Kelasi noaniq zamon (Future Indefinite) ish-harakatni nutq momentidan ancha keyin sodir bo'lishini anglatadi. Bu holat ish-harakatning davomiylik tugallanganlik kabi xususiyatlariga bog'liq bo'lmagan tarzda amalga oshadi.

Kelasi noaniq zamon qo'llanilishining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, hozirgi noaniq zamon shakllarining ergashgan qo'shma gaplarda kelasi noaniq-zamon shakllari bilan birga ishlatilinishidir. Ya'ni ergashgan qo'shma gapning bosh gapida kelasi zamon shakli, ergashgan gapda esa fe'lining hozirgi zamon shakli qo'llaniladi. Ular vaqt ergashgan qo'shma gaplarda when, before, after, until, as soon kabi bog'lovchilar bilan, shart ergashgan qo'shma gaplarda esa if, unless, in case kabi bog'lovchilar bilan birgalikda kelishi mumkin. Bunday holatlarda hozirgi noaniq zamon shakllari kelasi zamon ma'nosini anglatadi. O'tgan noaniq zamon (Past Indefinite) ish-harakatni nutq momentidan ancha oldin sodir bo'lganligini anglatadi. Ish-harakatning ayni vaqtdan oldin sodir bo'lganligini yoki nutq momentigacha tugallanganligini ifodalash uchun vaqtni ifodalovchi yesterday, long ago, in 1912 kabi leksik ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Shu tariqa bunday shakllarning nutq momenti bilan muvofiqlashuvi nutq momentining harakat sodir bo'lgan vaqtga nisbatan aloqasi yo'qligi bilan xarakterlanadi, shuningdek hikoya qilish vazifasini bajarishi bilan ajralib turadi. Ingliz tilida fe'llarga xos bo'lgan sof zamon ma'nosiga ega bo'lgan noaniq shakllar inglizcha fe'llarning qolgan boshqa shakllari bilan taqqoslanganda harakatni nafaqat vaqt nuqtai nazaridan, balki harakat sodir bo'lishining xarakteri nuqtai nazaridan baholaydi va ular aspektli zamon shakllari deb ataladi. Ularning umumiy xususiyatlaridan biri har bir shakllarida ma'lum bir zamonga xos ma'noning mavjudligi. Barcha zamon shakllari Indefinite shakllari singari harakat zamonini shakllantirishda sodir bo'ladi. Biroq, zamon turlarining har bir shakli amaliy jihatdan fe'lining tur xarakteriga bog'liq tarzda turli xil ma'nolarga ega bo'ladi.

Zamon turlarining shakllarini tasvirlashdan oldin, avvalo ularga asosiy tavsif berish maqsadga muvofiqdir. Davomli zamon shakllari be fe'lining shaxsli shakllari hamda tuslanuvchi fe'lining kerakli zamondagi sifatdosh I bilan birikishi orqali yasaladi. Ular nutqning ma'lum bir momentida haqiqatdan sodir bo'layotgan jarayonga o'xshash harakatni ifodalaydi. Tugallangan zamon shakllari have fe'lining shaxsli shakllari hamda tuslanuvchi fe'lining kerakli zamondagi sifatdosh II bilan birikishi orqali yasaladi. Bu zamon shakllarining asosiy ma'nosi ma'lum bir nutq momentidan oldin tugallanganish-harakatni ifodalashdan iboratdir.

Tugallangan davomli zamon shakllari esa be fe'lining perfekt shakli hamda tuslanuvchi fe'lining kerakli zamondagi sifatdosh I bilan birikishi orqali yasaladi. Tugallangan davomli zamon shakllarining asosiy ma'nosi ma'lum bir nutq momentidan oldin boshlangan va tugallanishiga yaqin qolgan ish-harakatni ifodalashdan iboratdir. Ingliz tilidagi tugallangan zamon (Perfect) asosiy zamon turlaridan bo'lib, sof zamon ma'nosiga egadir. Hozirgi zamon perfektining turga xos asosiy ma'nolaridan biri ish-harakatning nutq momentiga nisbatan tugallanganligidir. Perfektning vaqtga xos bunday ma'nosi harakatning nutq momenti davri ichida sodir bo'lishidan iboratdir. Ingliz tilidagi fe'l so'z turkumiga oid bo'lgan o'ziga xos xususiyatlardan biri shundaki, tugal ma'noga ega bo'lgan barcha harakatlarning hammasi ham o'tgan zamonga tegishli bo'lavermaydi. Harakatning tugallanganligini aks ettirishda o'tgan zamonning noaniq shakllaridan foydalaniladi. Ammo ba'zi hollarda harakatning

tugallanganligiga qaramasdan, gapning kesimi hozirgi zamon bilan bog'liq bo'ladi. Bunda harakat sodir bo'layotgan vaqtning tugallanganligini ifodalovchi ko'rsatkich tushib qoladi va gapdagi ish-harakat hozirgi zamon ma'nosiga taaluqli bo'lib, perfekt orqali ifodalanadi. Perfektda nutq momenti bevosita harakat momentiga kirmaydi. Lekin, harakat nutq momenti davriga kiruvchi vaqt davomida sodir bo'ladi. Masalan, She has arrived gapida gapiruvchi boshqa bir shaxsning kelishi haqida tugallangan harakat sifatida xabar bermoqda. Bunday hollarda perfekt shakllarining qo'llanilishi harakat sodir bo'layotgan vaqt nutq momentiga nisbatan tugallanmaganligini ko'rsatadi va shunga ko'ra fe'lning bunday holati hozirgi zamon turlariga kiritiladi. Bu misolga qarama-qarshi tarzda She arrived yesterday gapini oladigan bo'lsak, unda harakat sodir bo'layotgan vaqt tugallangan va shuning uchun ham bu gap o'tgan zamonga tegishlidir. Perfektning yana bir muhim xususiyatlaridan biri shundaki, u hikoya qilish vazifasiga ega emas. Chunki u yagona harakatni aks ettiradi. Bu zamon birin-ketin hikoya qilinayotgan harakatni qo'llanishda ishlatilmaydi. Mayl kategoriyasi harakat bilan sub'ekt orasidagi aloqaning voqelikka munosabatini ko'rsatadi. Bu aloqa va munosabatning turlicha bo'lishidan maylning ham bir necha turi bo'ladi va har bir turga xos ma'nolar maxsus shakllar orqali ifodalanadi. Mayl shakllari fe'llar orqali beriladigan modal ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu modal ma'nolar reallik, faraz, ikkilanish, istak-xohish kabi ma'nolarni o'z ichiga oladi. Mayl kategoriyasi boshqa tillardagi kabi hozirgi zamon ingliz tili fe'l tizimida ham fe'lning gapda kesim vazifasida keladigan shaxsli shakllarigagina xos kategoriyadir. Ingliz tili m grammatikasida maylning uch xil turi mavjud: aniqlik mayli, buyruq mayli, istak-hohish mayli. Aniqlik mayli real borliqqa mos keladigan harakat va holatni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu mayl fe'llarning barcha zamon turlarini

o'z ichiga oladi. Bu zamon turlari sodir bo'layotgan, sodir bo'lgan va sodir bo'ladigan harakat yoki holatdan iborat. Gapiruvchi aniqlik mayli shakllaridan foydalangan holda real harakatni nazarda tutib xabar beradi va fe'l shakllari orqali harakatning borlikka bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Aniqlik maylining modallik ma'nosi harakat realligini shu harakat haqidagi xabardan uzoqlashmagan holda ko'rsatishdan iboratdir. Buyruq mayli biror bir harakatni bajarishga undash ma'nosini ifodalaydi. Ma'lum bir harakatni amalga oshirishga undash (ma'nosi buyurish, ta'qiqdash, iltimos) kabilardan iborat bo'lishi mumkin. Hozirgi zamon ingliz tilida fe'llarniig buyruq mayli shakli fe'llarniig infinitiv shakli bilan o'xshash bo'ladi. Faqat infinitiv shakldagi to yuklamasi buyruq maylida tushib qoladi.

MASALAN

to place - Place! Buyruq maylining inkor shakli aniqlik maylining hozirgi noaniq va o'tgan zamon shakllari kabi do yordamchi fe'li orqali yasaladi.

MASALAN

Do not tell him about it. Buyruq qilish va iltimos qilish ma'nosini kuchaytirish uchun buyruq maylining emfatik shakli qo'llaniladi. Bu do fe'li orqali yasaladi.

MASALAN

Do come tomorrow, Kilie. Bu gapda do fe'li kuchaytirishning yordamchi vazifasini bajarib, emotsional munosabatni yanada kuchaytirishga yordam bermoqda.

Istak-xohish mayli faraz qilinadigan, mumkin bo'ladigan, xohlanadigan harakatni, ya'ni real borliqdagi harakatlarga zid keladigan harakatni ifodalash uchun xizmat qiladi. Istak-xohish mayli hozirgi zamon ingliz tilida sintetik va analitik shakllarda o'z ifodasini topadi. Istak-hohish maylining sintetik va analitik shakllari fe'lining boshqa grammatik kategoriyalarini (masalan, zamon va tur kategoriyalarini) ifodalash uchun xizmat qiladigan sintetik va analitik shakllardan farq qiladi. Fe'lining boshqa analitik shakllari hozirgi kunga qadar ancha rivojlangan, ya'ni qadimgi ingliz tilidagi fe'lga xos ko'pchilik grammatik ma'nolar boshqacha ifoda vositalari bilan berilgan. Lekin, istak-hohish maylining analitik va sintetik shakllari bundan mustasno, ya'ni qadimgi ingliz tili grammatikasida istak-hohish maylining analitik va sintetik shakllari qanday bo'lsa, hozirgi kunda ham xudi shunday ko'rinishga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'vicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni // Xalq so'zi. 2017 yil 18 fevral. No28 (6722).

2. Мустаев, Р. Д., Хасанов, Н. Х., Убайдуллаев, С. С., & Алиназаров, Н. Н. (2023). ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЕННЫХ КОМИТЕТОВ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН. *Мировая наука*, (1 (70)), 115-119.

3. Мустаев, Р. Д., Хасанов, Н. Х., Убайдуллаев, С. С., & Алиназаров, Н. Н. (2023). ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЕННЫХ КОМИТЕТОВ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН. *Мировая наука*, (1 (70)), 115-119.

4. Мустаев, Р. Д., Хасанов, Н. Х., Убайдуллаев, С. С., & Алиназаров, Н. Н. (2023). ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЕННЫХ КОМИТЕТОВ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН. *Мировая наука*, (1 (70)), 115-119.

5. Мустаев, Р. Д., Хасанов, Н. Х., Убайдуллаев, С. С., & Алиназаров, Н. Н. (2023). ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЕННЫХ КОМИТЕТОВ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН. *Мировая наука*, (1 (70)), 115-119.

6. Мустаев, Р. Д., Хасанов, Н. Х., Убайдуллаев, С. С., & Алиназаров, Н. Н. (2023). ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЕННЫХ КОМИТЕТОВ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН. *Мировая наука*, (1 (70)), 115-119.

7. Raxilina E.V. Freymovbry podxod k leksicheskoy tipologii // Vopros yazykoznaviya. Vp. 2. - M., 2013. S. 3-9.; Boldbirev N.N. Kognitivnaya semantika. Tambov: Izd-vo Tambovskogo un-ta, 2000. - S. 86;. Demyankov V.Z. Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretiruyumego podxoda // Voprosbi filologii. - M.: MGU, 2001. - No1. - S. 35-47.; Popov Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika.